

kieszen waar

-en hoe om-

met soep en samenhang

dezelfde

er is

op het blok

ronde de zon

zo oogt wat

maakt trage paden vrij

voor het voorbijgaan.

Bouwblok

De onmacht van het ontwerp van het collectieve

ERIK WIEËRS

01

Als begeleider van architectuurstudenten probeer ik ervoor te zorgen dat hun evaluatie betekenisvol is. Daarom tracht ik voor de eindjury steeds mensen uit te nodigen die niet enkel geboekstaafd staan als goede ontwerpers maar die bovendien een uitgesproken visie hebben op de problematiek en de context van de ontwerpopgave.

Zo vroeg ik enkele jaren geleden Marie-José Van Hee om mijn studenten te komen beoordelen voor een bouwblokproject in Antwerpen.

Een van de studenten probeerde de kwaliteiten van een collectieve ruimte toe te lichten en de juryleden ervan te overtuigen dat het statuut van die ruimte eenduidig bepaald werd door de wijze waarop ze ingeplant was in zijn ontwerp. En toen deed Marie-José Van Hee de gevleugelde uitspraak die mij altijd is bijgebleven omdat het een van die zeldzame uitspraken is die tegelijkertijd volstrekt juist en onwaar is: *'Collectief? Er bestaat alleen maar privaat en openbaar en al de rest is flauwekul!'*

Heel even leken al mijn inspanningen van het afgelopen jaar volstrekt zinloos want ik had gefocust op flauwekul. Bovendien had ze gelijk: ik kon mij zo onmiddellijk geen enkele collectieve ruimte voor de geest halen die overtuigend werkte.

02

Kijken we naar de stad als ideale polis, als politieke entiteit, dan werkt het bouwblok binnen de stad als een sociale condensator. Het bouwblok verdeelt de stad in *ik*, *wij* en *zij*. De rand van het bouwblok is van mij, de buitenkant van hen en binnenin is het van ons. Aan de rand zitten de private ruimtes. Zij omzomen een collectief gebied dat enkel toegankelijk is voor de bouwblokbewoners. Tegelijkertijd sluit de rand dit gebied af van de rest van de stad, de openbare ruimte.

Bouwblokken zijn op die wijze beschouwd *sociomorfologische* modellen. Ze induceren enkel door hun vorm een sociale verhouding. In het klassieke negentiende-eeuwse bouwblok is de driedeling een beetje vervaagd. Het collectieve hart wil in de praktijk wel eens ontbreken. Het binnengebied is vaak een puzzel van private delen. Het doorsnee negentiende-eeuwse burgerwoningenblok toont zich voornamelijk aan zijn publieke zijde en creëert binnenin met stukjes *ik* een soort van *wij*, een pseudocollectieve achterkant. De collectiviteit bestaat vooral uit de mogelijkheid om de burens te begluren.

Collectiviteit via het oogcontact. Maar zelfs in die flauwe versie van het *sociomorfologisch* ideaal blijft het onderscheid tussen de binnenkant (waar sommigen je kunnen zien) en de buitenkant (waar iedereen je kan aanraken) een betekenisvol onderscheid.

Het begijnhof is een sterker voorbeeld. Een begijnhof is bij uitstek een gemeenschapsmodel. Het is met hoge muren van het openbare buiten afgescheiden en maakt van de collectieve binnenkant de nieuwe voorkant. Door een poort kunnen de bewoners van openbaar naar collectief en ten slotte naar hun private binnenruimte (soms via een private buitenruimte). Als model is het misschien te expliciet omdat een stad met enkel begijnhoftypologieën aan de buitenzijde onleefbaar wordt.

Hoe dan ook wordt in beide modellen de verhouding tussen privaat, collectief en openbaar aan de orde gesteld. De vraag naar het model van het bouwblok op zich brengt dus de sociale verhoudingen ter sprake.

Het ontwerpen van een bouwblok confronteert de ontwerper met de sociaal-politieke cohesie van de stad.

03

Het ontwerpen van een bouwblok confronteert ons ook met de grenzen van de architectuur. Het bouwblok is het kleinste stuk stad en het grootst mogelijke gebouw. Het bouwblok markeert als schaal-entiteit de overgang van architectuur naar stedenbouw. Zodra we het bouwblok in zijn totale figuur gaan bestuderen, wordt architectuur stedenbouw. De overgang tussen architectuur en stedenbouw heeft niet zo zeer met de schaal als dusdanig te maken. De overgang heeft meer te maken met andere condities die door de schaa sprong in het vizier komen. De zuiver ruimtelijke en structurele condities eigen aan de architectuur worden overstege door condities van maatschappelijk-organisatorische aard. Zeg maar *politiek* in de meest naakte betekenis van het woord: de studie van de organisatie van de maatschappij. Waar architectuur met *politiek* geconfronteerd wordt, verschuift het ontwerpen van een morfologische naar een strategische discipline. Het concept wordt debat. We zouden stedenbouw kunnen omschrijven als architectuur met *politieke* ambities.

Zelfs het ontwerp van één enkel gebouw kan men als *stedenbouw* omschrijven in zoverre het bouwen ervan impact heeft op het sociale statuut van de openbare ruimte. Door een architecturale ingreep kan het statuut van openbaarheid van de plekken die door het gebouw gedefinieerd worden, bepaald worden.

Omdat bouwblokken (in hun ideale vorm) een ik-wij-zij-structuur hebben, zijn ze bij uitstek geschikt als proefterrein voor architectuur als *sociomorfologische* stedenbouw.

04

Met nostalgisch verlangen naar wat eigenlijk nooit heeft bestaan, kunnen we de ideale stad beschrijven als de bouwblokkenstad die de sociale ruimte op heldere wijze ordent: een collectief van bewoners (gemeente), omzoomd door hun private entiteiten en aldus afgeschermd van het openbare buitengebied.

Andere modellen zijn zelden even helder. De *moderne* stad die het campusmodel tegenover de bouwblokkenstad zet, mist deze helderheid. Het collectieve deel wordt niet eenduidig door de inplanting van de gebouwen bepaald. Het moet dus op programmatorische wijze toegevoegd worden. We zouden kunnen stellen dat de moderne stad het collectieve als politieke entiteit tracht te definiëren maar dat niet letterlijk ruimtelijk vertaalt. Zelfs de varianten met het *collectieve dak* zijn meer organisatorisch-sociale (lees *politieke*) ingrepen dan wel ruimtelijke. De activiteit wordt niet door de ruimtelijke conditie gegenereerd maar gewoon als programma toegevoegd.

Enkele postmodernisten hebben even gedroomd van een stad waarbij de bouwblokken met de gebouwen samenvallen en het feest van de verwarring ten top wordt gedreven. De onduidelijkheid van de grenzen tussen wat privaat, collectief of openbaar is, wordt als een meerwaarde geconsolideerd. De gebouwen worden tot binnenin openbare ruimte. Het collectieve gaat volledig op in het openbare en dat wordt voorgesteld als multicultureel amusement. In de realiteit lijkt dat er echter toe te leiden dat de grens tussen private en openbare delen technisch georganiseerd moet worden. Hekken met code en camera herstellen het gebrek aan ruimtelijke helderheid.

05

We mogen evenwel niet naïef zijn. De evolutie naar een stad die enkel privaat en openbaar kent, is geen keuze van enkele postmoderne visionairen. Het is ook een (politieke) realiteit. Het geleidelijk verdwijnen van de collectieve ruimte is een kenmerk van een veranderende maatschappij. Langzamerhand kreeg alles met het adjectief *openbaar* een pejoratieve bijklank. De openbare ruimte lijkt een gevarezone geworden waar de permanente multiculturele dreiging heerst. Het verhaal is een eigen leven gaan leiden en heel wat individuen en groeperingen hebben hun voordeel gedaan door het verhaal van de angst voor het openbare steeds weer op te rakelen en aan te zwengelen. Het is onderdeel geworden van een xenofob discours dat zichzelf in een totale tautologie overeind houdt: het is gevaarlijk buiten want daar zijn de anderen en die zijn gevaarlijk omdat ze anderen zijn. Het analyseren van de oorzaken die daartoe geleid hebben, zou ons te ver leiden. We permitteren ons even er een uit te pikken. Het ontstaan van een virtuele openbare ruimte is een maatschappelijk fenomeen dat zeker een impact heeft op de veranderende waarde-ervaring van het collectieve en het openbare. Is de chatbox de nieuwe collectieve ruimte die ervoor zorgt dat ze in de werkelijkheid overbodig wordt?

06

Natuurlijk gaan aan het deelnemen aan de collectieve ruimte sociale keuzes vooraf. Mensen hebben altijd de neiging om kleinere collectieven te vormen en misschien is dat wel noodzakelijk om het openbare beter aan te kunnen. Deelnemen aan een collectief geheel gebeurt op basis van een vrijwillige keuze en naar aanleiding van een gemeenschappelijk belang of een gemeenschappelijke interesse, al is het maar hetzelfde type van oldtimer. Elk alibi blijft welkom om zich collectief te kunnen organiseren. Deze collectieve gemeenschappen hebben een duidelijk omschreven gemeenschappelijk belang, hobby, visie, kenmerk of obsessie, maar hun collectiviteit is niet ruimtelijk bepaald. Ze delen een *geestelijke* of tegenwoordig dus *virtuele* collectieve ruimte. Hun activiteiten zijn niet noodzakelijk gebonden aan een bepaalde plek.

Naast die georganiseerde collectiviteit bestaat er ook zoiets als wat we een toevallige collectiviteit zouden kunnen noemen. Als plots een vrachtwagen het tramspoor blokkeert, vormen alle tramreizigers een collectief. Het zal wel psychosociaal te verklaren zijn dat een gemeenschappelijk probleem van een toevallige groep mensen voor even een gemeenschap of een collectief maakt. Die collectiviteit is gebonden aan een gebeurtenis, de deelnemers kiezen er niet voor en hebben geen sociale banden. Nochtans kan het gevoel van collectiviteit (solidariteit) enorm sterk zijn.

Beide vormen van collectiviteit (de georganiseerde en de toevallige) hebben altijd bestaan en zullen altijd blijven bestaan, ongeacht het al dan niet verdwijnen van de werkelijke collectieve ruimtes.

07

De collectieve binnenplaats, die in de ideale stad gevormd wordt door de bouwblokken, ligt ergens tussen deze twee vormen van collectiviteit. Buren zijn tussen vrienden en vreemden. Je kiest er bewust voor om te wonen in een bouwblok. Je kiest dus voor het collectieve en je hebt duidelijk een gemeenschappelijk belang. Tegelijkertijd is de collectiviteit ook toevallig gevormd door de mensen die toevallig op eenzelfde plek wonen. De collectieve ruimte die zich in het ideale geval aan de binnenzijde van het bouwblok bevindt, heeft dus een zeer precieze eigenheid. Ze is een collectief dat tussen toeval en keuze twijfelt.

De bouwblokkenstad heeft als *politiek* model geen zin zonder collectieve binnenkamers. Absoluut uniek aan het model is dat het door ruimtelijke positie gegenereerd wordt. Door het private deel te situeren tussen openbaar en collectief, zijn de grenzen ruimtelijk helder en karakteristiek. Wanneer in andere modellen het openbare aan het collectieve grenst, wordt die grens zelf vaak een probleem. Ofwel is ze vaag ofwel moet ze juridisch-technisch georganiseerd worden (het hek).

08

Het ontwerp van de collectieve ruimte is dus een belangrijk onderdeel van de bouwblokkenstad. We herkennen hierbij de typische benadering die we zouden kunnen benoemen als de *goedgelovige architect*.

De goedgelovige architect rekent op de actieve medewerking van de gebruiker om de collectieve ruimte als een collectief te laten werken. Hij gelooft in de algoedheid van de bewoners om er alles aan te doen om elkaar te ontmoeten. Hij gelooft in het wonder van de gemeenschap en stelt in glanzende fotoshops het toekomstige binnengebied voor als een eeuwigdurende zomerse barbecue.

Hoe meer voorzieningen hoe beter. Er kan een vrije keuze gemaakt worden uit een rijk gamma van mogelijkheden. De collectief ingestelde gebruiker zal ze hoe dan ook gebruiken.

Als ontwerper in het collectieve geloven, volstaat het echter niet om de werking van de collectieve ruimte te garanderen. Het plaatsen van een pingpongtafel maakt niet noodzakelijk van alle bouwblok-bewoners gretige pingpongspelers.

De collectieve binnenruimte moet gewild worden door de bewoners en kan slechts mogelijk gemaakt worden door het ontwerp van de plek.

09

Misschien bestaat de collectieve ruimte niet in zoverre het onmogelijk is om ze te ontwerpen. Collectief zijn is een houding die een engagement inhoudt, en houdingen en engagementen zijn niet vanuit een ontwerp te stimuleren.

In die zin is het wezenlijk om je als ontwerper enkel met privaat en openbaar bezig te houden en niet de illusie te blijven koesteren dat je in staat bent om met esthetiek en organisatie collectiviteit te genereren. Misschien bestaat er vanuit het standpunt van de ontwerper enkel privaat en openbaar in zoverre dat die wel beheersbaar zijn door het trekken van een grens, een lijn. Misschien is het inderdaad flauwekul om te geloven dat je grenzen kunt animeren en dat je door het trekken van lijnen en het aankleden van ruimte gedrag kunt stimuleren.

10

Architectuur betreft in zijn meest naakte betekenis het organiseren van de ruimte. Politiek betreft in zijn meest naakte betekenis het organiseren van de maatschappij. Het bouwblok is een architectonisch model dat de maatschappij organiseert op het raakvlak tussen architectuur en stedenbouw — of toch minstens op natuurlijke wijze een aanzet geeft tot een ik-wij-zij-opsplitsing.

Het bouwblok brengt ontwerpers in verwarring. Het doet ze denken dat je met architectuur een maatschappij kan organiseren. Dat is niet zo.

Het bouwblok confronteert de ontwerpers met de problematiek van het wij, het collectieve hart van het bouwblok. Met het insluiten van een ruimte wordt er altijd ook ruimte buitengesloten. Zo beperkt de architectuur zich in wezen steeds tot het ik en het zij. Het omsluiten van een private ruimte maakt de rest openbaar. De daad van de architectuur organiseert de ruimte in privaat en openbaar.

De collectieve ruimte, die tegelijkertijd gewild en toevallig is, verdraagt evenwel niet te veel organisatie. De kunst van het ontwerp van de collectieve ruimte bestaat erin een ruimte te organiseren die niet stuurt maar mogelijk maakt. Het ontwerp van de collectieve ruimte zal standhouden in zoverre het niet ontworpen is, in zoverre het ontwerp de gebruikers niet overdreven wil sturen en daardoor de spontaniteit van de collectiviteit stuk maakt.

Zo toont de architectuur in wezen haar onmacht ten opzichte van de collectieve ruimte. De onmacht om het collectieve te ontwerpen noopt de ontwerper om uitspraken te doen over de grenzen tussen privaat en openbaar. Een houding ten opzichte van de aard van die grenzen overstijgt de discipline van de architectuur.

Dat moeten we als ontwerper als een kans zien, een kans om onze rol als openbaar strateeg te bevestigen ten koste van de ons vaak ten onrechte toebedeelde rol als private estheet.